

Александра ВУЛЈЕТИЋ
Историјски институт
Београд

СТРАНКИЊЕ - „СРПСКЕ СНАХЕ“ У 19. И ПОЧЕТКОМ 20. ВЕКА¹

*„Замислих себи моје Ваљево, и њу у њему,
и свет који прича о нама кад прођемо ули-
цом: „Гледај га, завртела му памет Шва-
бица“, и моја мати, црвених очију, која
своје сопствене снахе не разуме, и деца
мојих сестара и браће, која се либе доћи
мени откако сам довео њу у кућу, и њено
вечно осећање усамљености, јер је нико не
разуме и она никога не разуме... “*

Лаза Лазаревић, *Швабица*

Затвореност и неповерљивост према спољном свету карактеристични су за сва сељачка друштва, па тако и за српско друштво у 19. веку. Због недовољног познавања света изван сопственог окружења то друштво је тешко прихватало све што долази споља. „Струганичани уопште не воле мешавину и врло нерадо трпе у својој близини туђинца“, записао је Живојин Мишић у успоменама на становнике свог родног села.² Михајло Пупин је ову особеност друштва из којег је потекао могао још јасније да сагледа из нове, америчке перспективе: „Сазнање о нашим традицијама и наша дубока вера у њих стварала је у нама осећање надмоћности над људима који су лутали унаоколо без традиције и без ичега што би их чврсто везало за једно

¹ Велику помоћ у прикупљању грађе за овај рад великодушно ми је пружио колега Драгослав Опсеница, на чему сам му захвална.

² Живојин Мишић, *Моје успомене*, Београд 1969, 9.

одређено место. Сваки новајлија је код нас морао да прође кроз строги испит и о њему се није судило по његовој вештини у неком занату, по новцу који има, нити по његовом одевању, већ по личним особинама, угледу његове породице и традицијама света коме је припадао... Моје родно место придавало је велику важност традицијама и ја се добро сећам како би се идворски сељаци опирали ако би неки странац, чији назори не би били у складу са њиховим традицијама, покушао да се настани у њиховом историјском селу.³

Због слабе социјалне покретљивости пријатељске и брачне везе у сеоским срединама успостављане су најчешће са особама из истог или једног од суседних села. У областима у којима су поред староседелачког становништва живели и досељеници из других области ретко су успостављане брачне везе између ове две групације. Бракови су ретко склапани и између становништва различите етничке припадности.⁴ И у варошима, у којима је млади грађански слој тек настајао из сеоског, систем вредности био је готово истовестан са оним у сеоским срединама. За склапање брака биле су значајне и имовинске и друштвене разлике, уколико су постојале. Како су током 19. века оне постајале све израженије, нарочито у градској средини, и њихова важност за успостављање брачних и породичних веза постајала је све већа.

³ Михајло Пупин, *Са паињака до научењака*, Београд 1989, 46, 107 (=М. Пупин, *Са паињака*).

⁴ На пример, Срби и Власи тешко су се одлучивали на међусобно склапање брачних веза; иако су живели на истом простору, имали исту веру и бавили се истим занимањем, раздвајали су их различити језик и обичаји. Бракови између Срба и Рома били су друштвено још неприхватљивији, иако су духовне власти дозвољавале овакве бракове, пошто није постојао ниједан пропис који би их званично забрањивао. У областима где су поред староседалаца живели и досељеници не само да није долазило до склапања међусобних брачних веза, већ су су избегаване и посете, сарадње, мобе, позајмице и сл. То је, на пример, био случај са црногорским досељеницима који су шездесетих година 19. века насељени у Неготинској крајини. Почетком 20. века они су се још увек женили невестама из Црне Горе. Забележена су само три случаја женидбе Влахињама, због чега су младожење критиковане од својих сродника, Милан Ђ. Милићевић, *Живот Срба сељака*, Београд 1894, 220-221; Миладин Ж. Весић, *Становништво и миграције у Источној Србији*, САНУ, Географски институт Јован Цвијић, Посебна издања, књ. 31, Београд 1978, 21.

С обзиром на то да склапање брака између особа различитог друштвеног положаја није било уобичајено, а самим тим ни пожељно, успостављање брачних веза између особа различитог језика, културе и вере још мање је сматрано прихватљивим. Бракови између особа различите националности били су нешто уобичајенији у граничним областима у којима су Срби живели у близини припадника других нација. На те бракове се није гледало с одобравањем, пошто се сматрало да они наносе штету српском народу и воде његовом однорођавању. Снажење национализма током 19. века допринело је учвршћивању овог схватања. Милица Стојадиновић Српкиња је у свом дневнику забележила да су јој приликом посете Бечу „говорили да им с.. будем, али моје српско срце није могло на тај предлог пристати, јер нема овај свет ни титула ни блага за које би ја отпадница од мог рода била, па ма моја будућност тако суморна у моме народу била, као што ће и бити“.⁵

Бојазан да брак са странкињом неизбежно води однорођавању, као и отуђењу од породице и традиција, била је снажно укорењена. О томе посредно сведочи и Милутин Миланковић, помињући да га је мајка приликом поласка у Беч на студије заклела да се не жени туђинком.⁶ Као што је брак са странкињом могао да води отуђењу, могао је да има и функцију лакшег укључивања у нову средину. Тако је, на пример, мајка Михајла Пупина саветовала сина да се ожени Американком.⁷ Овај савет је само на први поглед у супротности са саветом који је добио Миланковић. Пошто је Пупин одлучио да живот настави у Америци, женидба Американком могла је знатно да убрза и олакша његово уклапање у америчко друштво.⁸

⁵ Милица Стојадиновић Српкиња, *У Фрушкој гори 1854*, Београд 1985, 13.

⁶ Мајчине клетве присећао се често у Бечу, и она је можда била и од пресудног утицаја да се не одлучи на тај корак, Милутин Миланковић, *Успомене, доживљаји, сазнања*, I, Београд 1988, 438.

⁷ „Мораш се оженити Американком ако желиш да постанеш Американац, а знам да то желиш!“, М. Пупин, *Са паишњака*, 248.

⁸ Пупин је описао своја осећања непосредно после женидбе Американком: „Осећао сам се, рекао сам јој (супрузи), као да поседујем читаве Сједињене Државе, јер знам да припадам овој земљи; да имам идеалну америчку жену која ме је, опет, уверила да и ја живим животом идеалног америчког мужа, да имам одличан посао у великој америчкој установи и велике наде да ћу све око себе задовољити“, М. Пупин, *Са паишњака*, 277.

Женидба странкињом је мотив који је обрађиван и у књижевности. Приповетка Лазе Лазаревића *Швабица* и роман *Очеви и оци* Слободана Селенића најпознатија су књижевна дела која се баве том тематиком. Долазак туђинке у српску средину, описиван као сусрет и сукоб два различита света, представљао је захвалну тему за анализу менталитета и цивилизацијског нивоа српског друштва.

Странкиње које су долазиле из западне и средње Европе изазивале су већу пажњу јавности од невеста пореклом из источне Европе. Због мање изражених разлика између средина из којих су потицале и оне у коју су удајом долазиле, девојке из источноевропских земаља су се вероватно и лакше уклапале у ново окружење.

У 19. веку странкињама су се женили углавном младићи који су студирали у иностранству. Иако су потицали из различитих друштвених кругова, већину њих који су се у Србију вратили са дипломом неког од европских универзитета чекао је посао у државној служби и изгледи за брз напредак на друштвеној лествици. Ти младићи били су на цени и као потенцијалне младожење. Угледни и богати београдски трговци радо су удавали своје кћери за младиће са дипломама европских универзитета којима је била у изгледу успешна чиновничка каријера. У оновременом српском друштву чиновници су били најугледнија друштвена група; „зато је сваки трговац, ма како богат био, гледао да да своју ћерку за чиновника, за господина, као што се онда говорило“.⁹ С друге стране, школовани и перспективни младићи су женидбом кћерима богатих људи добијали и велики мираз, као и нови круг породичних и пријатељских веза значајних за њихову каријеру.¹⁰

По повратку у земљу, европским ђацима су, дакле, биле у изгледу „сјајне партије“ за женидбу. Када се, на пример, млади Александар Јовичић вратио у Београд, у лето 1880, са дипломом минхенског Правног факултета, његови родитељи су већ имали у виду неколико девојака које су сматрали погодним и пожељним „приликама“ за свога сина. Вест да је њихов син већ начинио свој избор и да

⁹ *Успомене и доживљаји Димитрија Маринковића 1846-1869*, приредио Драгослав Страњаковић, Београд 1939, 112.

¹⁰ Опширније: Александра Вулетић, *Породичне везе јавних личности Србије у другој половини 19. века у мемоарским делима*, „Перо и повест“, Београд 1999, 163-172.

је избраница његовог срца Шкотланђанка, била је за њих велики ударац: „Да је бацио бомбу у кућу, то би изазвало мању запрепашћеност у породици. Сви родитељски планови тада су пали у воду, и они су ту неочекивану вест примили као велику несрећу... Помисао да њихов вољени Аца, прворођени син, размишља о браку са странкињом, девојком другачијег васпитања и вере, био је за њих страховити ударац и тек је време успело да их помири са ситуацијом.“¹¹

Већина младића која се одлучила на женидбу странкињом била је свесна предрасуда према таквим браковима и прибојавала се негативних реакција средине. Њихов главни мотив за брак са женама које су потицале из различитих култура, биле различите вероисповести и говориле различитим језиком од оног који се говорио у средини у којој је требало да живе, вероватно је била љубав. У неким случајевима тај мотив био је конкретнији - трудноћа.¹²

Странкиње које су удајом долазиле у Србију углавном су потицале из средњих и нижих слојева друштва; то су најчешће биле ћерке студентских станодаваца или колегинице са студија. Удајом за Србе који су, захваљујући дипломама европских универзитета, махом припадали вишим друштвеним круговима, и саме су стицале такав друштвени статус. Њихов однос према новостеченом положају у друштву, као и према новој средини у којој су се нашле, био је различит. Неке од њих су, с мање или више потешкоћа, што је зависило и од њихове способности и спремности да се прилагоде, као и од односа друштвеног окружења у којем су се нашле, успевале да се релативно добро уклопе у нову средину. Поједине странкиње су, иако су формално напредовале на друштвеној лествици, долазак у ту средину, заосталију од оне из које су долазиле, доживљавале као друштвени пад.

¹¹ Lena A. Yovitchitch, *The Biography of a Serbian Diplomat*, London, b.g., 55-56 (пасус превела А. В.) (= L. A. Yovitchitch, *The Biography*). Отац Јована Скерлића је, наводно, имао намеру да сина ожени ћерком једног богатог кафеџије, и да младим миразом поправи материјално стање породице, Живомир Младеновић, *Живот и дело Јована Скерлића*, Београд 1998, 84 (=Ж. Младеновић, *Живот*).

¹² Вук Карацић се одлучио на женидбу Аном Краус у време када је она већ била у другом стању. Владан Ђорђевић се по свршетку студија оженио својом студентском дружбеницом с којом је већ имао двоје деце.

Девојке које су се одлучивале за долазак и живот у земљи у којој никада до тада нису биле, и о којој су слушале углавном из прича својих младића из којих су једино могле да закључе да се ради о земљи и друштву потпуно различитим од оних у којем су оне одрасле, предузимале су вероватно још рискантнији потез од својих изабраника. Поред љубави, њихов мотив је у појединим случајевима био и егзистенцијалне природе, а понекад и њихова неприлагођеност и лично незадовољство које су покушале да превладају одласком из средине у којој су до тада живеле.¹³ Њихови родитељи су се, баш као и родитељи њихових изабраника, често противили одласку своје деце у далеку, њима непознату и заосталу земљу.¹⁴ Ипак, неки од њих су у младићима који су се у отаџбину враћали са дипломама европских универзитета видели „добре прилике“ за своје кћери.¹⁵

Женидба Вука Караџића Аном Краус 1818. године вероватно је први брак са странкињом који је наишао на осуду у српској јавности. Другачија вера, језик и обичаји Вукове изабранице били су трн у оку Вукових пријатеља који су сматрали да ће га женидба са странкињом одвратити од националног рада. Лукијан Мушицки је зато саветовао Вука да „посрби своју Швабицу“ и да је научи српском језику и обичајима, „како би она у један дан славила Божић са својим мужем, кумовима и пријатељима“. Веровао је да би Вук противнике женидбе донекле придобио када би се његова жена у право-

¹³ Супруга Радована Мишића, Белгијанка Ирма, није имала родитеље; Клара Скерлић остала је без оца, а њен старији брат, наводно, није био вољан да се о њој стара. Супруге Чедомиља Мијатовића и Милутина Ускоковића биле су знатно старије од својих мужева; удале су се у четвртој деценији живота, што је по оновременим, чак и западноевропским мерилима било прилично касно, види: Велимир Берко Савић, *Синови војводе Мишића*, Ваљево 2001, 28 (=В. Б. Савић, *Синови*); Ж. Младеновић, *Живот*, 75; Радомир В. Ивановић, *Милутин Ускоковић*, Београд 1968, 79.

¹⁴ Ж. Младеновић, *Живот*, 75; Звонимир Кулунџић, *Сликари г-ђа Бета Вукановић (интервју)*, Београдске општинске новине, 1, 1940. О магловитој представи коју су о Србији имали становници западне Европе посредно сведочи и Ирма Мишић; када је први пут после удаје посетила родну Белгију, њена родбина је очекивала да ће доћи у српској народној ношњи, В. Б. Савић, *Синови...*, 28.

¹⁵ Др Владан Ђорђевић, *Успомене. Културне скице из друге половине 19. века*, књ. II, Рукописно одељење Матице српске, М. 14045 (копију рукописа добила сам захваљујући љубазности мр Сузана Рајић); L. A. Yovitchitch, *The Biography*, 51-53; Ана Столић, *Ђорђе Симић. Последњи српски дипломата XIX века*, Београд 2003, 52.

славној цркви у Новом Саду „пред очима наших националиста причестила“.¹⁶ Брак са странкињом могао је бити прихваћен само ако би „српска снаха“ прихватила језик, веру и обичаје свога супруга, односно, ако би што мање „одскакала“ од средине. Вук је улагао велике напоре да задовољи та очекивања, али у томе није у потпуности успео; са новооснованом породицом наставио је да живи у Бечу, па његова супруга, која није желела да промени своју веру, никада није добро научила ни српски језик.¹⁷

Већина бракова између српских младића и девојака које нису биле православне вере склопљена је у православној цркви. Младожењама и њиховим породицама то је уливало сигурност да, и поред женидбе туђинком, нису изневерили традиције и обичаје својих предака.¹⁸ И док је њима било важно да задовоље форму, девојке су би-

¹⁶ Мушицки је писао Вуку да га је у почетку плашило да „венчање са иноверном не помрачи народољубије Ваше“, као и да се митрополит на вест о његовој женидби „срдио, викао, плувао на Ваш [Вуков] поступак, говорио: ево иште, да му се националисти пренумерирају, а он токорсе националист како се не стиди националиста!“ Вукова женидба Немцем изазивала је и подсмешљиве коментаре његових пријатеља: „ваља да је узео Немицу, да има упражненије у немачком језику“. Мушицки му је, између осталог, писао да његова прија „мора знати српски, и српске обичаје; мора знати *ткати*, и *прести*, у *харфу* или у *гитару* ударати. Све је то нужно и лепо се слаже. А друга својства и совршенства подразумевам.“ Вук му је одговорио „да она у арфу ни у китару не зна ни запети, него зна лијепо вести и шити, такођер и ручак готовити; српски мора научити, и српске обичаје; а може научити и прести и ткати, ако јој устреба“, види: Вук - Мушицком, Беч, 30. јануара 1817, Мушицки - Вуку, Шишатовац, 18. фебруара 1817; Мушицки-Караџићу, Шишатовац, новембар 1918; Вук - Мушицком, Беч, 18. марта 1817; Мушицки - Вуку, Шишатовац, 14. април 1818; Сабрана дела Вука Караџића, књига XX, Преписка, I, Београд 1988.

¹⁷ У писмима које је пријатељима писао непосредно после венчања Вук је често говорио о својим плановима како да супругу што брже научи српском језику и обичајима. Сва деца сем Вилхелмине-Мине добила су српска имена; синови су крштени у православној, а кћери у католичкој цркви. С обзиром на то да Ана Караџић никада није добро савладала српски језик, породична преписка је вођена на немачком, види: Вук - Мушицком, Беч, 18. марта 1817; Вук - Мушицком, Беч, 24. април 1818; Вук - Мушицком, Беч, новембар 1819; Вук - Јернеју Копитару, Петроград, 7. април 1819, Сабрана дела Вука Караџића, књига XX, Преписка, I, Београд 1988.

¹⁸ Михајло Пупин, који се оженио Американком и који није скривао жељу да се што потпуније стопи са америчком средином, ипак је нашао за потребу да у сво-

ле спремније да форму жртвују зарад суштине. Према речима Лене Јовичић, ћерке Алис-Мери и Александра Јовичића, њена мајка „није била плиткоумна и знала је да ће моћи да задржи своја религиозна уверења, док би јавно прихватила мужевљево веру“.¹⁹ Супруга сликара Ђорђа Миловановића, Каролина-Лина Хумел, поред вере променила је и име, тако да је у Србији била позната као Драгиња-Драга Миловановић.

Долазак странкиње био је велики догађај како за породицу, тако и за друштвену средину. Тако је удаја Шкотланђанке Мели-Алис за Александра Јовичића изазвала велико интересовање београдске чаршије. Његови пријатељи и родбина су с нестрпљењем чекали долазак младе Шкотланђанке распитујући се „да ли је висока, мршава или дебела, колики јој је мираз...“²⁰ И док је млада Шкотланђанка изазвала велико занимање београдске јавности, посета њеног свекра и свекрве Лондону није будила знатижељу ондашњег света. „Здравко у свештеничкој одори и његова жена у српској ношњи изазвали би пажњу у сваком страном граду, али не и у Лондону. Британци су изнад вулгарне љубопитљивости и нису обраћали пажњу на странце. Они су се једноставно губили у величини велерада“, објаснила је у биографији свог оца њихова унука.²¹

За разлику од лондонске јавности, београдска чаршија је странкињама поклањала велику пажњу, будно пратећи њихово понашање и поступке. Уколико су новопечене „српске снахе“ показивале жељу да се прилагоде, средина је те покушаје углавном примала са симпатијама и трудила се да им у томе помогне. Да би задовољиле очекивања околине, оне су понекад нове обичаје усвајале и упражњавале с више жара од осталих. Владан Ђорђевић тако у својим мемоарима с поносом истиче да је његова жена Паулина, пореклом Аустријанка, у почетку тешко прихватала српску кухињу, која

јим мемоарима истакне да се венчао у „грчко-православној цркви, према ритуалу православне вере, моје мајке и свих мојих предака“, М. Пупин, *Са пашњака*, 275.

¹⁹ L. A. Yovitchitch, *The Biography*, 53, 56 (пасус превела А. В.). Занимљиво је и да је Александар Јовичић, који је потицао из свештеничке породице, био импресиониран свакодневним молитвеним обредима који су обављани у породици његове супруге, пошто таква породична окупљања у Србији нису била уобичајена, *Ibid*, 53.

²⁰ *Ibid*, 61.

²¹ *Ibid*, 81.

је за њен укус била исувише љута, али се касније толико навикла, да је јела љућу храну од њега.²²

Међутим, уколико странкиње нису биле спремне да се одрекну навика које нису биле у складу са домаћим обичајима, и нису показивале нарочиту жељу да усвоје владајуће нормe понашања, средина их је одбацивала. На прихватање нове средине утицали су многи чиниоци, између осталих и структура личности, социјална интелигенција, образовање девојака и тд. Тако је Ана Карацић, жена скромног порекла и образовања, дуго одбијала да дође у Србију. Земљу свог мужа први пут је посетила после једанаест година брака. Поред честих трудноћа и бриге о деци које су је спречавале да то раније учини, није занемарљив ни њен страх, па и отпор да дође у земљу која је још увек била у саставу Турског царства. Беч у којем је одрасла био је једини свет који је познавала и који никако није желела да напусти. Бојала се доласка у земљу за коју је из прича свога мужа знала да је заостала и да се у њој живи другачије него што је она у Бечу навикла. Скученог духа, она није имала нимало жеље да тај свет упозна. Док је Вук 1829. године у Београду радио на изради закона, Ана је са децом боравила у Земуну. У Београд је прешла само једанпут, али ју је тај краткотрајни боравак у српској престоници само утврдио у жељи да остане у Земуну, иако је то представљало велико оптерећење за њихов породични буџет.²³

²² Др Владан Ђорђевић, *Успомене*; очигледно је да је Ђорђевић имао потребу да истакне чињеницу да се његова жена веома добро уклопила у нову средину. Занимљива је и епизода коју је у новинском интервјуу испричала Бета Вукановић: када је Бранислава Нушића послужила кафом, он је, пробавши кафу, рекао да ништа не ваља и просуо је. Младој Немици је тада показао *како се кува кафа*. Њој се црна кафа толико свидела, да је од тада пила само такву кафу, а не белу кафу коју је пила у Немачкој, види: Београдске општинске новине, 1940, бр. 1.

²³ „Тешко ми је кад помислим да треба са својом јадном децом да живим с оне стране. Више волим да ме смрвиш скупа с овим плодом који носим под срцем; згази ме ногама као црва који зна само да се грчи, али не може да помогне себи!... Гајио си увек превелику љубав према својој отаџбини. И ја волим твоју отаџбину, јер волим тебе. Али можеш и сам увидети да ја у твојој отаџбини не могу да живим, нарочито под данашњим околностима, међу људима који говоре другим језиком, имају друге навике, обичаје и веру... Мили мужу, врати ми мир који си ми одузео! Моје срце се неће смирити док ми не обећаш да ме нећеш водити у Турску, чак кад би ме тамо и кнегињом начинио. Више волим да будем овде, макар и

Вуково родно село Ана Карацић је први пут посетила 1858. године, после венчања ћерке Мине с Алексом Вукомановићем. Мина и њена мајка желеле су да се брак склопи у Бечу, у католичкој цркви, али Вукомановић на то није пристао, па је венчање обављено у Саборној цркви у Београду. Потом су Ана и Вук посетили Тршић. По причању сељака, које је забележио Милан Ђ. Милићевић, она је, наводно, клекла и на коленима дошла до места где је била породична кућа, помолила се Богу и целивала земљу на месту где је било огњиште.²⁴ Није познато да ли се ова сцена заиста догодила, али је занимљиво да је ово једна од најпомињанијих епизода о Вуковој жени у домаћој литератури. Нашем човеку је годио тај симболички гест поштовања који је његовој земљи одала једна странкиња, макар она била и крајње неугледног порекла, и пред тим утиском је избледео дугогодишњи грчевити отпор који је Ана Карацић пружала доласку у Србију.

Поред Ане Карацић, и странкиње које су се удале за наше дипломате више су живеле у иностранству него у Србији; тако су „избегле“ процес прилагођавања и изложеност суду јавности.²⁵

Од свих странкиња које су удајом дошле у Србију, супруга Јована Скерлића, Клара, највише је у јавности жигосана као неприлагођена. У неким делима који се баве Скерлићевим животом и радом неубичајено велика пажња посвећена је његовом приватном, а

међу последњим женама“, Ана Карацић - Вуку Карацићу, Земун, 12. марта 1831, Вукова преписка, IV, 410.

²⁴ *Сусрети с Вуком*, Нови Сад 1964, 246.

²⁵ То је, на пример, био случај са супругама Миленка Веснића, Љубомира Христића, Александра Јовичића, Славка Грујића... Миленко Веснић се после низа година проведених у Паризу вратио у Београд 1920. године са супругом Бланшом, Американком. Веснић је тад дошао на чело владе; али, „он је тада морао и сам увидети да се откинуо од постојбине и менталитета средине. Госпођа Бланша је мењала намештај у Председништву владе, одевала старе служитеље у једнолична одела, основала тенис-клуб и покушавала да буде корисна, али Београд није разумео ту Парижанку. Веснић је изгледао чак и смешан у нашем друштву... што се могао видети пешице како шета кинеске псе госпође Бланше и што вуче са собом лакеје, што пуши само хаване, што има свога „двороуправитеља“, који води рачуна о његовим обавезама, набавкама, поклонима, одевању и томе слично. То није био тон који би одговарао Београду...“, Милан Јовановић Стојимировић, *Силуете старог Београда*, 2, Београд 1987, 149.

пре свега брачном животу.²⁶ Опште место у Скерлићевим биографијама је да је његов породични живот био несрећан.²⁷ Његови биографи су се при том радо освртали на Скерлићеву критику Лазаревићеве приповетке *Швабица*, сматрајући да је „свима било јасно да је Скерлић добио горку лекцију због неодобравања главном јунаку *Швабице* (у ствари Лази Лазаревићу) што у своју породицу није увео странкињу. Замерао је Лазаревићу што је погнуо главу пред породицом, а сам је осетио сурову стварност сукоба између странкиње и патријархалне породице, што је довело до растурања до тада прилично патријархалне заједнице.“²⁸ Прича о Скерлићевом породичном животу заснована је на сведочанствима његових савременика, или, тачније, на принципу „рекла-казала“, па је, стога, вероватно помало искривљена. Од веродостојности изнетих тврдњи о Скерлићевом интимном животу много је занимљивија потреба средине да истакне промашеност Скерлићевог брака са странкињом. Неприлагођеност и несналажење Кларе Скерлић у новој средини изазивали су осуду јавности. Непосредно после Скерлићеве смрти Клара је са ћерком напустила Србију, што је такође говорило у прилог тези да се у српској престоници није добро осећала.²⁹

²⁶ На пример књига Ж. Младеновића, *Живот*. Мидхат Бегић, који је дисертацију о Скерлићу одбранио на Сорбони, напоменуо је да је на молбу Скерлићеве породице из дисертације изоставио делове који се односе на Скерлићев интимни живот, види: Мидхат Бегић, *Јован Скерлић. Човек и дело*, Београд 1966, 295.

²⁷ Ову тезу Скерлићеве биографи заснивали су на сећањима савременика, као и на писмима и мемоарима Кларе Скерлић, који су сада недоступни јавности. Живомир Младеновић се у својој студији о Јовану Скерлићу позива на писма која му је Клара Скерлић на његову молбу писала, и у којима му је слала обавештења о Скерлићевом животу и раду. На Младеновићеву молбу она је написала и успомене на свога мужа (на француском језику) које је Младеновић такође користио у свом раду, види: Живомир Младеновић, *Живот и дело Јована Скерлића*, 73, напомена 16. Мемоаре Кларе Скерлић користио је и Мидхат Бегић. Нисмо успели да сазнамо у чијем се поседу *Мемоари* данас налазе.

²⁸ Ж. Младеновић, *Живот*, 83.

²⁹ По речима Милана Грола, Скерлић је „сам пао у замку свог сопственог књижевног романтизма о *вишој жени*, жени с унутрашњим животом, једној од оних 'које су умеле створити себи један виши идеал живота и живеле у њему', како он вели у својој надахнутој студији о Милици Стојадиновић-Српкињи“, Милан Грол, *Из предратног Београда*, Београд 1939, 135.

За разлику од Ане Карацић и Кларе Скерлић, велики број странкиња се боље снашао у новој средини. Многе од њих су и после смрти својих мужа остале да живе у Србији. То је био случај, на пример, са супругама Милутина Ускоковића, Ђоке Миловановића, Живојина Мишића, Радована Мишића и Ристе Вукановића. Супруга Ђоке Миловановића је мужа надживела 24 године, Ирма Мишић је надживела мужа Радована три деценије, супруга Милутина Ускоковића, Бабет, мужа је надживела 38 година, а Бета Вукановић свог мужа Ристу чак 54 године. Из преписке Бабет Ускоковић и Лујзе Мишић види се да су добро савладале српски језик. Деца неких од њих, као на пример Ирме и Радована Мишића, говорила су само српски.

Већина ових жена су после удаје свој завичај повремено посећивале. Ипак, поједини супружници су околност да су потицали из различитих средина користили за наизменичан боравак у обе. Тако су Ђока и Драгиња Миловановић изабрали Београд за стално место боравка, али су, кад год су им то прилике допуштале, одлазили у Минхен. Једна од њихових ћерки се тамо и удала. Први светски рат породица је провела у Немачкој, у којој је Ђока Миловановић и умро 1919. године. Његова супруга је мужевљево урну донела у Београд, у којем је наставила да живи све до дубоке старости када се преселила код ћерке у Минхен, где је и умрла.³⁰

Странкиње су у нову средину доносиле и своје обичаје. Тако је Шкотланђанка Мери-Алис запрепастила београдску чаршију већ на свом венчању. Њој се није допао српски обичај да на свадби стари сват буде уз младу, већ је инсистирала да уз њу буде младожења; није било уобичајено да млада и младожења играју заједно на својој свадби, али је она и то правило прекршила. Млади брачни пар је често ишао на веслање, што је у оновременом Београду сматрано као прилично ексцентричан вид рекреације. По рођењу првог детета млада мајка је из домовине набавила колица за бебу која су такође изазвала сензацију у Београду. Већ после годину и по дана млади пар се преселио у Лондон, у којем је Александар Јовичић добио службу, и у којем је провео највећи део своје каријере. Мери-Алис је тако била у прилици да своју децу одгаја на начин и у складу са обича-

³⁰ Миодраг Јовичић, *Ђока Миловановић (1850-1919)*, Београд б.г, 7-28.

јима своје земље. Поред родитеља, о деци се старала и гувернанта, Шкотланђанка, која је са Јовичићима била и за време њиховог петогодишњег боравка у Бечу. Мајка Аце Јовичића је приликом посете синовљевој породици имала потешкоћа да се споразуме са својим унуцима пошто они нису говорили српски. Ипак, најстаријег сина Јовичићи су послали на школовање у Србију у којој је он остао као официр у српској војсци.³¹

Занимљиво је да су и Живојин Мишић и његов син Радован били ожењени странкињама. Према сведочењу ћерке Радована Мишића, брак њеног оца с Белгијанком Ирмом подстакла је њена бака Лујза. За време рата Лујза Мишић се у избеглиштву у Француској упознала са младом Белгијанком. С обзиром на то да Ирма није имала блиских рођака, Лујза ју је повела са собом у Солун, где ју је упознала са својим сином; млади пар се по завршетку рата венчао у Београду. По сећању њене ћерке, снаху је са свекрвом спајала велика и искрена љубав, „сасвим необична у овом нашем поднебљу. Не треба заборавити да су обе биле другог менталитета, што их је зближило и везало.“³²

У многим случајевима супруге су подстицале и помагале својим мужевима у раду. Проучаваоци књижевног дела Милутина Ускоковића истицали су значај супруге Бабет за његов књижевни рад. Бабет је била добар познавалац књижевности и уметности, а уз то је брзо научила српски језик. Недовољно сигурном у себе и друштвено неприлагођеном, Ускоковићу је осам година старија и психички стабилнија супруга била потпора и у раду и у свакодневном животу. Раздвојеност од супруге у тешким ратним тренуцима 1914. године вероватно је допринела његовој одлуци да себи одузме живот.³³ Супруга Јована Скерлића студирала је књижевност заједно са

³¹ L. A. Yovitchitch, *The Biography*, 60-67, 122-124, 167-168.

³² Даница Дуда Мишић, *Кратка прича о моме оцу и Моја мама Ирма*, В. Б. Савић, *Синови*, 22-32.

³³ Радомир В. Ивановић, *Милутин Ускоковић*, 79; *Idem*, *Необјављена писма Милутина Ускоковића*, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор XXXI, 1-2, 1965, 102-112. Писма која је Ускоковић слао супрузи непосредно пред трагичну смрт 1914. године одишу изузетном љубављу, топлином и бригом, види: Љубомир Симовић, *Писма Бабети Милутина М. Ускоковића*, Вести. Лист за политичка

својим мужем у Лозани. Њихова краткотрајна веза која је претходила венчању била је заснована се највећим делом на размени мисли о књижевности. Ипак, после удаје, с обзиром на то да није савладала српски језик, Клара није могла да прати српску књижевност, а самим тим ни да помаже супругу у раду.³⁴ Александар Јовичић је, захваљујући, између осталог, и свом браку са Шкотланђанком, добио дипломатску службу у Лондону. Млади пар се по доласку у Србију дружио са Чедомиљем Мијатовићем и његовом женом Енглескињом. У време када је Мијатовић био министар у српској влади, он је, „имајућу у виду његово (Јовичићево) образовање, знање страних језика, способности..., и, не мање важно, његову жену која је била Британка, предложио му одлазак у Лондон где је требало да се отвори српско посланство“.³⁵

Велики број странкиња удатих за Србе учествовао је у хуманитарном раду током балканских ратова и Првог светског рата. Тако је Клара Скерлић током 1912/13. била болничарка. Најстарија ћерка Мери-Алис и Александра Јовичића волонтирала је за српски Црвени крст. Мадел Грујић, супруга дипломате Славка Грујића, била је у САД један од главних иницијатора и организатора слања хуманитарне помоћи српском народу током Првог светског рата. Мадел Грујић и Елизабет Христић, Иркиња удата за српског дипломату Љубомира Христића, објавиле су у „Тајмсу“ чланке посвећене стању у Србији; Елизабет Христић је превела и српску химну на енглески језик 1914. године.³⁶

Поједине странкиње су се у новој средини оствариле и професионално. То је био случај са Драгињом Миловановић и Бетом Вукановић.

и друштвена питања среза Титово Ужице, бр. 578, 31. 06. 1958, стр. 4-5; бр. 579, 07. 08. 1958, стр. 4-5.

³⁴ Ж. Младеновић, *Живот*, 84-85.

³⁵ L. A. Yovitchitch, *The Biography*, 69.

³⁶ Јелена Скерлић-Ђоровић, *Породична писма Јована Скерлића*, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор XXX, 1-2 (1964), 110; Lena A. Yovitchitch, *The Biography of a Serbian Diplomat*, 300-301; Убавка Остојић Фејић, *Сједињене Америчке државе и Србија 1914-1918*, Београд 1994, 62, 65, 69, 71-75, 100, 174; Јелена Лозанић Фротингхам, *Добротворна мисија за Србију у у Првом светском рату. Писма из Америке и Канаде 1915-1920* (Писма прикупила и средила Др Анка Гођевац -Суботић), Београд 1970, 6, 201.

Каролина Хумел, односно Драгиња-Драга Миловановић је у Минхену, у којем се упознала са будућим мужем, студирала музику. Месец дана по доласку у Београд она је већ дириговала хором Београдског певачког друштва, поставши тако прва жена диригент у Србији. Наредне године је због рођења првог детета морала привремено да прекине каријеру. После читаве деценије посвећене рађању и бризи о шесторо деце, Драга Миловановић се вратила педагошком позиву. Водила је женски хор и предавала певање у Вишој женској школи. Са својим мужем била је и један од оснивача *Удружења српских уметника за пластичне уметности и музику*. Драга Миловановић је нарочито настојала да у Београду популарише концертно певање, али је у том подухвату доживела и извесно разочарање, пошто београдска средина још увек није била спремна да прихвати тај вид музичког изражавања.³⁷

Сликарка Бета Вукановић је једна од малобројних странкиња која је успела да остави дубок траг у српској култури. Током студија сликарства у Минхену упознала је доста младих Срба који су се тамо школовали. „Од њих сам знала да је Београд мали, да се налази на периферији Европе и да од турског града постаје европска варош. Да ћу у њему провести свој век, нисам ни у сну слутила. Но једног дана, заљубих се у једног дугачког Херцеговца, удадох се за њега и, уместо на свадбено путовање, кренусмо преко Пеште, Суботице и Новог Сада - за Србију“, сећала се касније Бета Вукановић.³⁸

Млада сликарка је дошла у средину у којој је ликовна уметност тек почела да се развија, па су њен живот и рад нераскидиво повезани са историјом српског сликарства. По самом доласку у Србију млади уметнички пар је заједно са вајаром Симом Роксандићем, такође минхенским ђаком, приредио своју прву изложбу. Поред уметничког стваралаштва, Бета Вукановић се бавила и педагошким радом. Године 1900. заједно са мужем преузела је управу над првом приватном сликарском школом у Београду, коју је водила до 1936. године; од 1907. до 1924. године предавала је сликарство и у женској гимназији и тако у ликовно стваралаштво увела многе генера-

³⁷ Миодраг Јовичић, *Бока Миловановић*, 7, 12, 16-17.

³⁸ *Бета Вукановић. Поводом шездесет година уметничког рада*, Књижевност XXVII (1958), 249.

ције сликара. Била је и један од оснивача и најактивнијих чланова удружења југословенских уметника „Лада“ основаног 1904. године. Њена сликарска интересовања била су многострана. Између осталог, прва је у Србији почела да се бави уметничком карикатуром, портретишући велики број личности из политичког и културног живота Београда. Велико интересовање показивала је и за сликање фолклористичких мотива и типова, нарочито оних из јужне Србије, па јој је Београдско женско друштво поверило задатак да наслика серију таквих мотива из разних крајева Србије.

После више од четири деценије живота у Београду, на новинарско питање како се својевремено снашла у новој средини, Бета Вукановић је одговорила да јој је требало доста времена да се навикне на живот у српској престоници. Привикавање је било олакшано чињеницом да су она и њен муж били одлично прихваћени у многим најугледнијим београдским породицама. Тврдила је да јој је „патријархални Београд“ био врло привлачан, да ју је уметнички одушевио и позитивно утицао на њу. Само на две ствари никада није успела да се навикне - београдску калдрму и српску паприку.³⁹

Риста Вукановић је умро 1918. године у Паризу. Као и Драга Миловановић, и Бета Вукановић се после мужевљеве смрти вратила у Београд, у којем је и умрла 1972, у 100-тој години живота.

Занимљиво је како су савременици Бете Вукановић покушали да дају одговор на питање зашто је остала да живи у Београду, за који је „ни гроб не веже“: „Ако бисте које од ових питања поставили г-ђи Вукановић, она би вам дала какав практичан одговор, или казала да је то само навика. Узрок је много дубљи: најбоље године свога живота и свога рада она је провела уз мужа Србина код нас; све успомене је везују за Београд; њен живот уметнице и жене овде је дубоко ухватио корена; *она осећа с нама: она је наша* (подвукла А. В.).“⁴⁰

Супруга Чедомиља Мијатовића, Елоди Лотон Мијатовић, издваја се од осталих странкиња по томе што је покушала да приближи две културе - енглеску и српску. И као што је она одиграла зна-

³⁹ Милица Јанковић, *Госпођа Бета Вукановић*, Мисао, XXI (5-6), Београд 1926, 320; Звонимир Кулунџић, *Сликар г-ђа Бета Вукановић (интервју)*, Београдске општинске новине 1, 1940.

⁴⁰ Милица Јанковић, *Госпођа Бета Вукановић*, Мисао, 335.

чајну улогу у буђењу интересовања код свог супруга за различите видове енглеске културе, тако је Чедомиљ Мијатовић у великој мери помогао својој жени да постане добар зналац српског језика, књижевности и историје. Главни циљ њеног рада био је упознавање енглеске јавности са српском књижевношћу и културом, као и стварање представе о енглеској култури у српској јавности. Посреднички рад Елоди Лотон између енглеске и српске књижевности и културе тематски је био многостран. Превођењем српских народних песама и приповедака на енглески, као и писањем историје модерне Србије за енглеску читалачку публику, покушала је да енглеску јавност боље упозна са српском културом. За српску читалачку публику преводила је књижевна дела из савремене енглеске и америчке књижевности и религијске литературе. Такође је превела и знаменито дело Флоренс Најтингејл о нези болесника, чиме је желела да допринес подизању нивоа здравствене културе у Србији.⁴¹ О томе сведочи и податак да је две стотине примерака ове књиге поклонила српском Министарству просвете с препоруком да се поделе добрим ученицима.⁴²

На посреднички рад Елоди Лотон указано је још 1893. године. У хвалоспеву изговореном у њену част у Српском девојачком друштву у Новом Саду, истакнуто је да је она, „која није Српкиња по крви, па ипак јесте ретка Српкиња не зато што се за Србина удала, већ зато што је сав свој живот посветила Српству, неуморно радећи за напредак његов и будућност“.⁴³ Њену смрт 1908. године забележило је неколико српских новина у пригодним некролошким белешкама. Писци некролога су јој одали признање првенствено због њеног упознавања енглеске јавности са српским народним песмама и историјом модерне Србије.⁴⁴ Осталим областима њеног интересовања и рада, као што су упознавање српске јавности са англо-америчком књижевношћу и популарисање савремене медицинске литературе у Србији, придавана је мања пажња.

⁴¹ Симха Кабиљо-Шутић, *Посредници двеју култура. Студије о српско-енглеским књижевним и културним везама*, Београд 1989, 9-132.

⁴² АС, МПс 1828/ХИ/1864.

⁴³ Бранислав Станојевић, *Госпођа Елодија Л. Мијатовићка*, Нови Сад 1893.

⁴⁴ Вечерње новости, бр. 334 (1908), стр. 2; Београдске новине, бр. 335 (1908), стр. 4.

*

Странкиње су биле друштвено прихватане онда када су показивале спремност да се прилагоде новој средини, усвајајући њен језик, навике и обичаје. За њихову потенцијалну улогу преносиоца идеја и начина живота карактеристичних за средине из којих су потекле, српска средина није била заинтересована и према таквим покушајима била је сумњичава. Осим тога, странкиње које су живеле у Србији биле су малобројне да би оствариле већи утицај на друштвени живот. Ретке су биле оне које су се, као Елоди Лотон Мијатовић, свесно определиле за рад на зближавању и међусобном упознавању двеју култура. Иако је у уском кругу образоване јавности истицан значај таквог рада, српско друштво још увек није било у стању да сагледа важност посредништва између различитих култура, па самим тим ни да се користи везама које су странкиње у Србији успостављале са срединама из којих су долазиле.

Aleksandra Vuletić

**Foreign women - „Serbian daughters-in-law“
in the 19th and early 20th centuries**

Summary

Due to poor social mobility, in the 19th and early 20th century, in Serbia matrimonial bonds were as a rule forged with persons from the immediate milieu. In Serbian rural society establishing matrimonial bonds with persons of a different language, culture and religion was considered socially unacceptable.

The few foreign ladies who had come to Serbia having married Serbs were primarily the wives of young men who had studied abroad. They would be socially accepted when they demonstrated a desire and readiness to adapt to the new milieu, adopting its language, habits and customs. Serbian society was disinterested in their potential role as vectors of ideas and of the way of life typical of their original communities and regarded all such attempts with suspicion. Apart from that, the number of foreign ladies who lived in Serbia was too small for

them to be actually able to exert any significant influence on social life. Only few of them had consciously opted to work to bring two cultures closer together and familiarized with one another. Although the small circle of the educated public emphasized the importance of such work, Serbian society was still not able to grasp the importance of mediation between different cultures, and thereby not able to make use of the links that foreign women in Serbia were maintaining with their original communities either.